

Фонд изучения и сохранения наследия Одессы «Память»
Одесский городской совет
Одесская областная администрация
Одесский национальный университет им. И.И. Мечникова

ПОДЗЕМНЫЕ СООРУЖЕНИЯ ОДЕССЫ И ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ

Сборник материалов
II-й научно-практической конференции

28-29 ноября 2019 г.

ОДЕССА

2019

**УДК 908:624.19.035.4](477.74-25)(091)(06)
П44**

**ПОДЗЕМНЫЕ СООРУЖЕНИЯ ОДЕССЫ И ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ:
сборник материалов II-й научно-практической конференции. –
Одесса. 2019. - с.**

В сборнике предоставлены материалы научно-практической конференции, на которой презентовались результаты работ, связанных с подземными сооружениями Одессы и Одесской области по следующим направлениям: история формирования подземного пространства; исследовательские работы по их изучению; взаимосвязи города и подземного пространства: проблемы, достижения и перспективы; аналогичный опыт в других областях страны и других странах.

Предоставленные материалы будут полезны для историков, геологов, культурологов, преподавателей и студентов различных специальностей.

*Издание осуществляется в авторской редакции
силами Фонда изучения и сохранения наследия
Одессы «Память»*

ОРГАНИЗАЦИОННЫЙ КОМИТЕТ:

Воробьева Елена Витальевна – начальник управления охраны объектов культурного наследия Одесской областной администрации

Баранецкий Максим Григорьевич – председатель ОГ Фонд изучения и сохранения наследия Одессы «Память»

Черкез Евгений Анатольевич – доктор геол.-м.н., профессор факультета ОНУ им. И.И. Мечникова

Добролюбский Андрей Олегович – доктор и.н., профессор ПНПУ им. К.Д. Ушинского

Пронин Константин Константинович – зав. подземным геологическим музеем ОНУ им. И.И. Мечникова

Верстка и редактирование материалов:

Шкляев И.Н., Баранецкий М.Г.

Коллектив авторов, 2019

СОДЕРЖАНИЕ:

ВСТУПЛЕНИЕ

- Добролюбский А. О.** – Руины Хаджибея и подземный ход Воронцовского дворца в археологическом контексте.....
- Пронин К. К., Черкез Е. А.** - Загадки пещеры Заповедной, в Одессе.....
- Денисенко И.М., Гарбар М.А.** – Старинные подземелья Харькова в городских легендах: причудливое перевоплощение реальности и перспективы репрезентации.....
- Долотов Ю.А.** – Применение процедуры отграничения для выделения спелестологических блоков.....
- .
- Лучишин В. Н.** – Использование подземных пространств для решения вопроса зеленой энергетики.....
- Пронин В.К.**– Исторические изыскания в катакомбах Великой Балки и анализ находок.....
- Грек И.О.** - Некоторые особенности добычи камня в катакомбах села Ильинка.....
- Кинка С.М.** - Социальное положение работников каменоломен в Одессе: к постановке вопроса.....
- Борденюк В.Н.** – Кяризы-горизонтальные колодцы, источники концентрации питьевой воды и подземные карьеры каменоломни в жизнеобеспечении городского поселения.....
- Пронин К.К.** - Уникальные случаи во время исследований подземелий.....
- Платовский С.В., Волканов С.И.** - Некоторые аспекты ведения подземной войны в поздней Античности и Средних веках.....
- Пронин К.К., Шкляев И.Н.** – Катакомбы Фоминой балки.....
- Жданов Д. К.** – Подземелья села Кубей.....
- Савченко В. А.** – Одесские катакомбы в революционную эпоху 1905-1921 гг.....
- Диденко Д.Ю., Черкез Е.А.** - Температурный режим водоносного горизонта в понтических известняках по данным мониторинга в катакомбах Одессы.....
- Романов А. А.** – Эстетика одесских катакомб.....
- Хижко Н. С., Козлова Т. В., Милева А. П., Грузова И. Л., Лучишин В. Н.** - Еколого-гідрохімічна характеристика дренажних вод протизсувних споруд Одеського узбережжя.....
- Николаев Ф. И.** - Керосиновые лампы в катакомбах Одессы.....
- Лебединец Н.В., Черкез Е.А., Милева А.П., Грузова И.Л., Лучишин В.Н.** -Гидрохимический состав подземных вод в понтических известняках территории городской инфекционной больницы в г.Одессе.....
- Грек И.О.** - Клуб «Поиск» и спасательные операции в Одесских катакомбах.....

ВСТУПЛЕНИЕ

Благодарим всех участников, а также всех тех, кто помог в организации уже второй научно-практической конференции «Подземные сооружения Одессы и Одесской области».

Нашей целью был сбор и освещение результатов различных исследовательских работ, связанных с подземными сооружениями, от их изучения до возможных вариантов использования. Также помимо одесского опыта продемонстрировать опыт других городов и регионов нашей страны.

Большинство прозвучавших докладов открывают исторические и геологические аспекты подземных пространств, как самые большие сегменты в изучении подземных сооружений.

Но остается еще очень много не прозвучавших тем, которые мы надеемся осветить в скором будущем. Ведь эти сооружения, хотим мы или нет, имеют большое значение в нашей современной жизни и являются не только неотъемлемой частью нашей истории, но также и частью нашего будущего.

С уважением, Максим Баранецкий.

Денисенко І.М., член правління

Харківський обласний благодійний фонд сприяння історико-культурним дослідженням
«Діти підземелля», Харків, Україна

E-mail: detpod@gmail.com

Гарбар М.А., кандидат філологічних наук, старший викладач

Харківський національний університет радіоелектроніки, Харків, Україна

E-mail: maryna.harbar@nure.ua

**СТАРОВИННІ ПІДЗЕМЕЛЛЯ ХАРКОВА У МІСЬКИХ МІФАХ:
ПРИЧУДЛИВЕ ПЕРЕВТІЛЕННЯ РЕАЛЬНОСТІ ТА
ПЕРСПЕКТИВИ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ
KHARKOV'S ANCIENT UNDERGROUNDS IN CITY MYTHS: A
PECULIAR RE-REALIZATION AND PERSPECTIVES OF
REPRESENTATION**

Харків має досить тривалу (трохи більше трьох з половиною століть) історію, що ніколи не залишалася поза увагою дослідників. Проте, незважаючи на невпинну дослідницьку цікавість декількох поколінь істориків до минулого міста, ще й досі залишається чимало так званих «білих плям», що потребують серйозного вивчення. Однією з таких майже невідомих сторінок історії Харкова є поява й подальше використання розгалуженої мережі підземних ходів під історичним центром міста.

Знайти однозначне пояснення, чому ця частина культурного простору міста залишалася фактично поза увагою дослідників протягом десятиліть, доволі важко. Ймовірно, причина цього фактичного ігнорування певною мірою полягає у наявності надзвичайно яскравої історії наземного простору міста, що дещо затьмарювала паралельне існування й функціонування харківських підземель. Цю прогалину в досліді історії міста намагається заповнити Харківський обласний благодійний фонд сприяння історико-культурним дослідженням «Діти підземелля», створений у 2005 р. Головна мета організації, що об'єднала дослідницькі зусилля істориків, краєзнавців та спелеологів, полягає у вивченні старовинних підземних об'єктів як у самому Харкові, так і у Харківській області, а також на території України та зарубіжжя.

Особливий дослідницький інтерес членів «Дітей підземелля» становить виявлення нових об'єктів, що у більшості випадків стають поштовхом до міфотворчості місцевого населення. Адже самий факт наявності підземель у будь-якому населеному пункті звичайно набуває ореолу загадковості й романтичності, що притягує багатьох.

Першим етапом будь-якого серйозного дослідження підземного простору є ретельний пошук інформації про ймовірний об'єкт, її аналіз та фільтрування.

Джерела одержання необхідних даних щодо наявності певних підземних об'єктів можуть бути різними: польові опитування місцевого населення; моніторинг публікацій засобів масової інформації з відповідної теми; робота в архівах та бібліотеках. Жодне з цих джерел не можна ігнорувати, адже лише комплексне використання одержаних даних дає можливість визначити об'єкти й відповідні напрями досліджень. У цьому аспекті характерною особливістю вивчення підземель є неможливість заздалегідь передбачити, який саме тип джерела надасть найбільш цікаву й повну інформацію. Тому особливо важливим завданням є відокремлення суттєвої інформації й визначення найбільш перспективних напрямів проведення відповідних дослідів.

Цікавим явищем, що супроводжує процес збору інформації й може суттєво вплинути на самий напрям дослідження, є колективна міфотворчість місцевих мешканців. Аналізуючи науково-історичні джерела або проводячи опитування місцевих старожилів, фактично кожен науковець відзначає наявність певних «загальних місць» в історії зовсім різних за розміром та давниною населених пунктів і відповідно – в організації підземного простору й сюжетів, що з ним пов'язані. Конкретні деталі, що різняться у даних сюжетах, продиктовані місцевими природно-географічними умовами та історичними реаліями. Так, у сюжетах можуть фігурувати як чоловічий, так і жіночий монастирі, варіюватися довжина підземного ходу, відрізнятися варіанти оздоблення підземних ходів (суха кладка дикого каменю або червона цегла на вапняному розчині тощо). Чимало подібних міфологем стають

невід'ємними складовими того уявлення про старовинне підземелля, що формується у місцевого населення. Турист, повіривши у реальність сюжетів і, відповідно, специфіку хронотопу, в якому відбувалися події цих сюжетів, впевнений, що на власні очі побачить усе змальоване місцевою обивательською міфотворчістю.

Тому важливим, хоча й досить складним завданням істориків та дослідників підземель стає відокремлення міфу від реальності. Адже у дійсності реальний об'єкт може практично повністю відрізнитися від того образу, що склався у свідомості завдяки прочитаним або почутим легендам, у яких фігурують архетипічні образи давнього підземелля.

Зупинимося на деяких найбільш поширених з них:

- утворення своєрідного підземного конгломерату, єдності двох населених пунктів, що знаходяться на досить невеликій відстані (наприклад, Чугуїв і Кочеток або Зміїв – Коробові Хутори);
- наявність сполучення між двома фортецями або – як варіант – фортеці та окремої споруди фортифікаційного призначення (Харківська фортеця – Чугуївська фортеця, Харківська фортеця – Свято-Покровський храм);
- прокладення підземного ходу під рікою чи іншою водною перешкодою (хід між Свято-Успенським і Свято-Благовіщенським соборами);
- наявність неосяжного спільного простору під двома або більше культовими спорудами (Свято-Покровський, Свято-Успенський та Свято-Миколаївський храми);
- неодмінне створення монастирських підземних ходів (Свято-Покровський, Курязький та Хорошевський монастирі);
- присутність символічної пари вокзал – в'язниця (прикладом може бути підземна галерея для перегону каторжників);
- наявність багатих схронів різноманітних розбійницьких угруповань (легенда про розбійника Харька);

- розширення підземного простору завдяки господарсько-побутовій творчості купців (для зберігання контрабанди та просто у звичайних прагматичних цілях);

- прокладання міжконтинентальних тунелів.

Нерідко таким підземеллям оповідач легенди надає цілий набір неодмінних властивостей:

- значна розгалуженість (можна заблукати);
- багаторівневність (похилий спуск вниз, що закручується спіраллю; небезпечні сходи нагору; пролом в підлозі, який веде на нижній, досі абсолютно незвіданий рівень тощо);

- наявність лабіринту підземних ходів під центральною частиною міста або іншого населеного пункту (гіпотеза, що весь Харків підземеллями зритий і тому його можна під землею обійти по колу);

- значні, іноді гігантські розміри (по підземеллю вершник зі списом проїхати може).

Згідно з легендами, наполегливий та удачливий дослідник обов'язково зможе знайти у підземеллях цілий перелік артефактів:

- скарб (наприклад, фортечна скарбниця або монастирська каса);
- зброю (від шаблі першого осадчого до кулемета «Максим» революціонера Артема);

- людські кістки (наприклад, останки дослідників, яким менше поталанило);

- культові приладдя (що опинилися у підземеллях внаслідок проведення таємних релігійних відправ або переховування награбованого);

- дещо потойбічне, зовсім непізнанне в об'єктивній реальності (привиди та інші сутності тонкого світу, починаючи з Книги Доль і закінчуючи негативно зарядженими енергетичними кулями).

Слід відзначити, що ігнорування легенд як «несерйозного», ненаукового джерела суттєво звужує можливості дослідника. І, навпаки, всебічне вивчення всіх, навіть нелогічних чи абсолютно фантастичних подробиць легенди (з

позицій сучасної науки), а також зіставлення поданого матеріалу з іншими джерелами може привести до появи нового об'єкта дослідження, цілком реального. Звісно, виявлене підземелля не буде таким, як змальовано в легенді про нього, знахідки в ньому будуть не такі багаті, а історія його використання, ймовірно, далекою від романтики. Але головне – реальність його існування й доступність до вивчення.

У цьому плані історія харківських укріплень є досить показовою. Невелика дерево-земляна прикордонна Харківська фортеця, розташована на мисі двох рік, не зазнала нападів та облог могутніх противників. Проте самий факт її існування й відносно незначна кількість інформації про її історію, що дійшла до нас, спричинили появу багатьох переказів і легенд, пов'язаних з таємничими фортечними підземеллями. Причому ці міфи, трансформуючись, продовжують існувати і у XXI столітті.

Перша згадка про фортечний підземний хід «тайник» датується 1668 роком і пов'язана з ім'ям харківського воєводи Льва Андрійовича Ситіна. Таємний хід, що вів з-під Тайницької (Водовзводної) башти Харківської фортеці до р. Лопань, був завдовжки близько 35 метрів, завширшки й заввишки близько 3 метрів. Мав дерев'яні перекриття й земляну підлогу, у якій був зроблений колодязь, за станом на 1668 рік занесений мулом та піском. Води у ньому вже не було [1, с. 28, 29]. На нашу думку, даний хід міг використовуватися як традиційний «водяний тайник», що слугував під час облоги фортеці додатковим і добре замаскованим джерелом водопостачання, а також як вилазочний хід на випадок штурму фортеці з боку р. Лопань і ведення розвідки.

Хоча місце розташування Тайницької башти відоме, на жаль, у цій частині фортеці досі ще не проводилися археологічні розкопки. Тому точних даних про цей бік харківського фортечного будівництва ми не маємо.

Другий підземний хід, який не менш часто згадується у міських легендах і розповідях харківських екскурсоводів та краєзнавців, також належить до часів Харківської фортеці, але вів він до тієї ж р. Лопань не з-під фортечних

споруд, а з території Свято-Покровського монастиря, що знаходився до поч. XVIII ст. за межами фортечних стін і, на думку преосв. Філарета (Гумілевського), був побудований на випадок облоги фортеці татарами [4, с. 32].

У цьому контексті доречно згадати про легенду, що змальовує ще один підземний хід, який вів з підвалу Свято-Покровського храму (1689 рік освячення) до найближчої фортечної башти. За припущеннями, його довжина складала близько 50 метрів. Він міг використовуватися для пересування особового складу, а також для доставлення боє- та інших припасів у храм, що міг виступати у системі фортифікаційних споруд Харківської фортеці як окремо розташована оборонна башта, чому чимало сприяли товсті цегляні стіни й балкон («опасання»), що оперізував верхній ярус храму й мав погрудний парапет, який захищав стрілкові, що на ньому знаходилися [5].

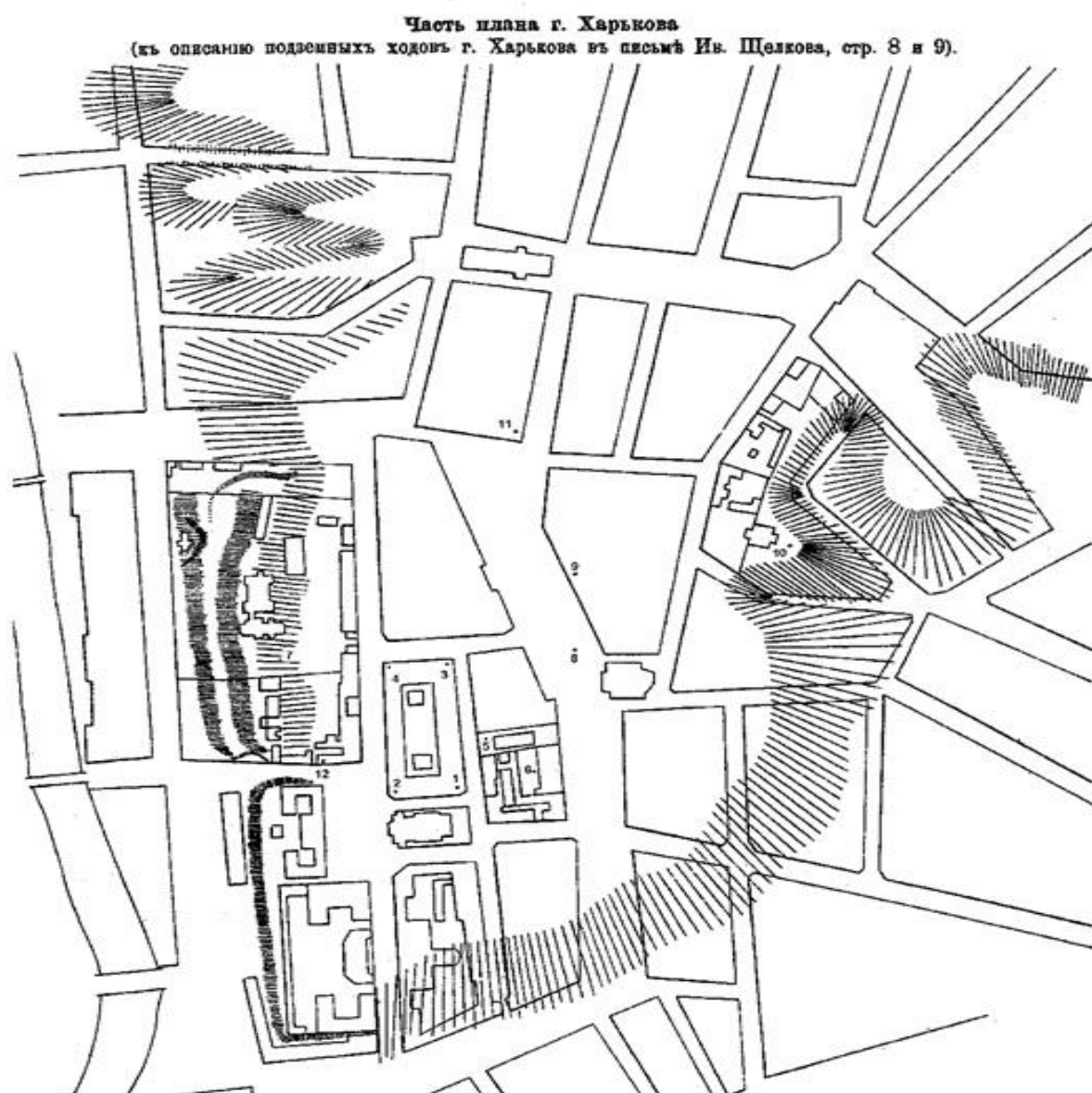
Дослідницькою групою фонду «Діти підземелля» у 2009 році був розчищений й досліджений вертикальний колодязь, що вів з балкону у товщі стіни й закінчувався у підвальній частині храму. Його лінійні розміри й конфігурація, що трохи закручується, дозволяють людині спуститися вниз без додаткових пристосувань. Цілком можливо, що цей колодязь був призначений для евакуації захисників верхнього ярусу у випадку захоплення противником нижнього ярусу храму.

Головними причинами уваги дослідників до харківських підземних споруд були як інтерес до історії рідного міста і його таємниць, так і цілком утилітарна необхідність вивчити те, що знаходиться під самим містом і може становити загрозу для будівництва, а іноді просто безпеки мешканців міста.

Поява першого наукоподібного дослідження, присвяченого харківським підземним ходам, зумовлена підготовкою до проведення у Харкові у 1902 році XII Археологічного з'їзду. Таким дослідженням, на нашу думку, став лист колишнього ректора Харківського імператорського університету професора І.П. Щелкова голові попереднього комітету з влаштування XII Археологічного з'їзду Д.І. Багалію, опублікований у «Працях

попереднього комітету» разом із статтею М. Леваківського «Про підземні ходи м. Харкова». Фактично дана стаття стала живим відгуком на звернення Д.І. Багалія до харків'ян з проханням повідомляти всю відому інформацію про харківські підземелля попередньому комітету [6, с. 8-15].

Саме з листа І.П. Щелкова ми вперше дізнаємося про існування кількох великих підземних об'єктів під територією колишньої Харківської фортеці. Особливу цінність становить план м. Харкова, що ілюструє лист, з нанесеними на ньому місцями виявлення старовинних підземель.

Провали, що почастишали, й знахідки старовинних підземних споруд під час проведення земляних й будівельних робіт у Харкові на початку ХХ століття призвели до того, що при Харківській міській управі були

створені два підрозділи, метою яких стало вивчення підземного простору міста:

- Відділ із завідування підземними спорудами й узгодження підземних робіт при технічному відділі Харківської міської управи;
- Комісія з дослідження підземних ходів у м. Харкові.

Історію діяльності відділу можна простежити за документами Державного архіву Харківської області з 11 квітня 1913 р. по 27 листопада 1914 р. [2].

Найбільш повну картину діяльності комісії ми можемо отримати з її протоколів, опублікованих у «Відомостях Харківської міської думи», що охоплюють період з 24 липня 1913 р. по 2 липня 1914 р. [3], а також з численних матеріалів харківської періодичної преси 1913-1914 рр. [7,8,9].

Таким чином, вже у 1913 р. для харківської міської влади стає очевидною необхідність вивчення й упорядкування підземних споруд, що вже існують, а також вироблення норм і правил, за якими мають проводитися земляні роботи, прокладення комунікацій і будівництво нових підземних споруд.

Відкриття нових фрагментів підземних ходів у центрі Харкова влітку 1913 р. призвело до того, що Міська управа доручила міському інженеру Б. Кустерському й міському архітектору О. Линнику дослідити виявлені підземелля, а члену управи З. Харманському – створити комісію з дослідження підземних ходів за участю співробітників зацікавлених міських служб [8, 1913, 19 липня].

Оглянуті у липні 1913 р. членами комісії підземні ходи під Миколаївською площею, Соборним і Горяїновським провулками були визнані безпечними (принаймні протягом найближчих 10-15 років), також було ухвалено ще одне рішення про необхідність їх нанесення на план міста [9, 1913, 26 липня].

Жваві суперечки викликало питання про призначення підземних ходів. Представники Харківського імператорського університету В.І. Савва,

Є.М. Іванов і О.С. Федоровський вказували на той факт, що будівництво ходів мало громадський характер і здійснювалося з метою оборони й можливої втечі населення під час татарських набігів. Професор Федоровський також відзначав, що підземні ходи як історичні пам'ятки досить поширені. Наприклад, відомі подібні ходи у Києві, Полтаві й Чернігові. Зовсім іншою була точка зору міського архітектора Г. Павловського, який вважав, що будівництво ходів мало комерційне призначення, тому, на його думку, створення підземель є справою рук купців або відкупників, які використовували підземні ходи для зберігання товарів.

Зараз дослідникам доступна лише підземна споруда, позначена на плані І.П. Щелкова під № 1. Дослідницька група ХО БФ «Діти підземелля» займається моніторингом стану й розчищенням цього об'єкта з моменту свого заснування у 2005 р. Подальші дослідження даного підземелля дадуть можливість більш повно розкрити історію будівництва й використання об'єкта.

Чотирнадцятирічний досвід вивчення старовинних підземель у нашому регіоні дозволив дослідницькій групі фонду «Діти підземелля» відібрати перспективні об'єкти, що реально існують, й розробити концепцію трьох підземних маршрутів, пов'язаних з історичними харківськими підземеллями.

Перший екскурсійний маршрут «Легенди харківських підземель» (поверхнею історичного центру) розрахований на найбільш широку аудиторію екскурсантів – тих, хто хоче познайомитися тільки з історією будівництва та використання оповитих легендами старовинних підземель. Розповіді про них та показу приблизного місця розташування зазначених об'єктів з поверхні у купі з демонстрацією фотографій або презентаційних слайдів достатньо. Спуск у підземелля не потрібний, а інколи і зайвий – через стан здоров'я туристів або можливу боязнь темноти та замкнутого простору.

Другий маршрут пов'язаний зі спуском у старовинну підземну архітектурну споруду – «Підземелля Гостиного двору» (будівництва кін. XVIII – поч. XIX ст.). Колишній винний льох харківських купців

Жевержеєвих складається з п'яти підвальних приміщень та шести поєднаних з ними підземних галерей, які можна використовувати як екскурсійний об'єкт для дорослих або квест-простір для школярів та студентів.

Третій підземний маршрут біля смт Липці є покинутою гірничою виробкою довжиною близько 650 м, 420 з яких можуть стати майданчиком цікавого квесту для туристів, які не бояться замкнутого простору і мають добру фізичну форму, бо мандрівка вузькими та низькими заплутаними проходами є досить виснажливою.

Протягом 2019 року дослідницькою групою фонду «Діти підземелля» було виявлено та обстежено новий підземний об'єкт в районі міста Куп'янськ Харківської області. Його загальна довжина сягає 52 м, а лінійні розміри коливаються від 1 до 2,5 м заввишки й завширшки. Для більш детального вивчення цього штучного підземелля у листопаді 2019 р. планується ще один польовий виїзд дослідницької експедиції.

Отже, територія Харківщини має великий потенціал щодо виявлення, дослідження й використання підземних об'єктів. Подібних об'єктів на території м. Харкова та Харківської області більше тридцяти, і щонайменше сім з них можуть стати туристично привабливими перлинами нашого краю.

Література

1. *Багaley Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905). Т. 1. Харьков, 1993.
2. Державний архів Харківської області, ф. 45, оп. 4, спр.11868.
3. Известия Харьковской городской думы. X., 1913. №8; 1914. №№ 6,7,8.
4. *О. Филарет (Гумилевский).* Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Т. 1. Монастыри. Спб., 1857.
5. *Таранушенко С.* Покровський собор у Харкові: Обміри Тенне. Харків, 1923.
6. Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. Т.1. X., 1902.
7. Утро. X., 1913 – 1914.
8. Харьковские губернские ведомости. X., 1913 – 1914.
9. Южный край. X., 1913– 1914.

Summary

The article is devoted to the study of underground objects located in the former Kharkov fortress and the city myths about them. The current state of underground passages, discovered as a result of field studies, conducted using the most modern instrument base is considered.

The research raises questions about the collective creation of myth about the history of construction and destination of underground structures. There are certain "common places" in the history of different settlements and the organization of the underground space. Specific details that differ in these subjects are dictated by local natural and geographical conditions and historical realities. The article identifies the main archetypal images of Kharkov's legends.

On the basis of available archival materials and analysis of artifacts found in the dungeons, the history of the functioning of these objects is investigated and the prospects of museuming and modern use of the discovered underground passages as excursion objects are determined.